

Європеїзація правової культури: дослідницький нарис

Вікторія Сергіївна Ломака*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: lomviktoriya@gmail.com

Анотація

Метою статті є визначення змісту правової культури та її ролі в розвитку й модернізації української правової системи і державності на етапі прискорення процесу інтеграції до складу Європейського Союзу, і це обумовлює актуальність дослідження. Наголошено, що поняття «правова культура» є предметом академічних правових досліджень протягом останнього пів століття. Особливу увагу воно привернуло в постмодерному дослідницькому полі, яке більше зацікавлене в подоланні меж позитивістського правового аналізу і значно краще підготовлене до викликів міждисциплінарності. Зазначено, що поняття «правова культура», попри притаманну йому розпливчастість, цінується в академічному середовищі за його здатність розширювати і поглиблювати уявлення про національні й регіональні правові системи та їхні складники, виступати, з одного боку, доказом правової однаковості, а з другого – культурної відмінності, підкреслювати правову самобутність і постулювати правову ідентичність окремих людських спільнот. Сприйняття права в його культурній детермінації виводить дослідників за межі виключно юридичних текстів і робить їх чутливим до різних моделей правового мислення, припущень, поведінки і практик, притаманних певним людським спільнотам. Поняття «правова культура» акцентує увагу на специфічних культурних зв'язках, що лежать в основі певної правової спільноти. Очевидною перевагою виокремлення правокультурної однаковості певної групи є її інтегративні функції: правові системи (субнаціональні, національні, інтеграційні чи міжнародні), в основу яких покладено відмінні правові концепції, правила, інститути та процедури, що можуть бути пов'язані на правокультурному рівні. Наголошено на важливості проведення правокультурного аналізу, що обумовлена не лише визнанням існування різних рівнів правокультурної єдності, а й необхідністю спостереження за правокультурною динамікою, що існує всередині та між різними правовими культурами. Це зумовлено тим, що правову культуру можна конструювати, деконструювати і реконструювати, вона має значний потенціал для еволюції. Кордони правової культури зазвичай є відкритими для змін (справедливість цього висновку доводить процес європеїзації), хоча цей процес відбувається нешвидко і його важко визнати легко контрольованим. Правові традиції як стрижень національних правових культур після Другої світової війни зазнають суттєвих змін під впливом процесів модернізації, індустріалізації, глобалізації та регіональної інтеграції. Успіх європейської правової інтеграції і процесу європейського об'єднання в цілому зале-

життя не лише від штучного, «від верху до низу», гармонізованого або уніфікованого законодавства, а й від успішності процесу формування загальноєвропейської правової культури внаслідок європеїзації 27 національних правових культур і, зокрема, національних професійних правових культур. Зроблено висновок, що для того, щоб був сформований значущий і дійсно єдиний європейський правопорядок, в його основу має бути покладена європейська правова культура. Ефективна правова європеїзація безпосередньо залежить, по-перше, від формування і сприйняття суспільствами усіх 27 держав-членів системи спільних цінностей, принципів, ідей, ідеалів, моделей правової аргументації, доктрин, теорій, концепцій, поведінки та практики; по-друге, від повного дотримання принципів права ЄС і прямого застосування права ЄС у правових системах держав-членів, шляхом узгодження національного законодавства з положеннями законодавства Європейського Союзу, а також шляхом формальної судової гармонізації. Ефективне та однакове застосування права ЄС безпосередньо обумовлене формуванням європейської судової культури.

Ключові слова: правова культура; право; правова система; європеїзація; європейська інтеграція; право ЄС; Європейський Союз; Україна.

Europeanization of Legal Culture: an Exploratory Essay

Victoria S. Lomaka*

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

*e-mail: lomviktoryia@gmail.com

Abstract

The concept of "legal culture" has been the subject of academic legal research over the past half century. It has attracted special attention in the postmodern research field, which is more interested in overcoming the limits of positivist legal analysis and is much better prepared for the challenges of interdisciplinarity. The concept of "legal culture", despite its inherent vagueness, is valued in the academic environment for its ability to broaden and deepen the understanding of national and regional legal systems and their components, to act, on the one hand, as evidence of legal uniformity and, on the other hand, of cultural difference, to emphasize legal identity and postulate the legal identity of individual human communities. The perception of law in its cultural determination takes researchers beyond the scope of exclusively legal texts and makes them sensitive to different models of legal thinking, assumptions, behavior and practices inherent in certain human communities. The concept of "legal culture" emphasizes the specific cultural ties that underlie a particular legal community. The obvious advantage of highlighting the legal and cultural uniformity of a certain group is its integrative functions: legal systems (subnational, national, integration or international) based on different legal concepts, rules, institutions and procedures can be linked at the legal and cultural level. The importance of legal and cultural analysis stems not only from the recognition of the existence of different levels of legal and cultural unity, but also from the need to observe the legal and cultural dynamics that exist within and between different legal cultures. This is due to the fact that

legal culture can be constructed, deconstructed and reconstructed, and has a significant potential for evolution. The borders of legal culture are usually open to change (the process of Europeanization proves the validity of this conclusion), although this process is not fast and difficult to recognize as easily controlled. Legal traditions, as the core of national legal cultures, have undergone significant changes since the Second World War under the influence of modernization, industrialization, globalization and regional integration. The success of European legal integration and the process of European unification as a whole depends not only on artificial, top-down, harmonized or unified legislation, but also on the success of the process of forming a common European legal culture as a result of the Europeanization of 27 national legal cultures and, in particular, national professional legal cultures. In order for a meaningful and truly unified European legal order to be formed, it must be based on a European legal culture. Effective legal Europeanization directly depends, first, on the formation and perception by the societies of all 27 Member States of a system of common values, principles, ideas, ideals, models of legal argumentation, doctrines, theories, concepts, behavior and practice; second, on full compliance with the principles of EU law and direct application of EU law in the legal systems of the Member States, through the harmonization of national legislation with the provisions of EU law, as well as through formal judicial harmonization. Effective and equal application of EU law is directly conditioned by the formation of European judicial culture.

Keywords: legal culture; law; legal system; Europeanization; European integration; EU law; European Union; Ukraine.

Вступ

Питання формування та розвитку правової культури тривалий час перебуває в центрі наукових досліджень та інтересів як практиків, так і науковців-теоретиків у різних галузях знань. Це пов'язано, зокрема, з тим, що політична і правова культура є «попередніми» в онтологічному сенсі, а тому суттєво впливають на формування певних інституційних механізмів як на рівні держави, так і інтеграційного об'єднання (хоча в дослідженнях Європейського Союзу цьому приділяється менше уваги) та іноді надають їм сенсу [1, с. 678].

Розбудова Української держави і права перебуває в діалектичній єдності з розвитком правової культури суспільства. На етапі модернізації української державності та права, їх інтеграції в сім'ю європейських цивілізованих націй надзвичайно важливого значення набуло оновлення саме правової культури суспільства, її вивільнення від впливу російської правової культури, яка сприйняла і розвинула багато що з радянських недемократичних доктрин, концепцій і підходів, а також ідеології «русского миру»¹.

---

¹ Імперську за своєю сутністю російську державну традицію слід розглядати в нерозривному зв'язку з російським правовим мисленням; укоріненим позитивістським підходом до права, який демонструє здатність зберігатися і відновлюватися у правовій свідомості суспільства навіть після того, як на початку 1990-х рр. у державі та суспільстві начебто відбулися революційні

Демократія в її західному (класичному) розумінні потребує відходу від формалістського, цілковито позитивістського розуміння верховенства права та заміни його на таке, що включало б, зокрема, джерело і процедуру здійснення влади, авторство правових норм і процедур як невід'ємні компоненти розуміння верховенства права. Правовий режим, який не підтверджений демократичною практикою і не поважає права людини, не може вважатися проявом верховенства права [1, с. 680–681].

Огляд літератури

Проблематика правової культури посідала важливе місце в наукових пошуках радянських правників. Однак радянська, як свого часу і німецька, юридична наука опинилася за «товстими стінами самодостатності» у стані певної ізоляції, а її правова думка заблукала в «сухому позитивізмі», який заплющував очі на юридичний світ за межами своїх національних та ідеологічних кордонів [2].

Від часу здобуття Україною незалежності вітчизняні правознавці (В. Бабкін, О. Ганзенко, О. Зайчук, Є. Назаренко, Н. Оніщенко, О. Петришин, В. Тацій, Ю. Шемшученко та ін.) активно розробляли проблему модернізації правової системи, важливе місце в якій відводилося правовій культурі та правовій доктрині. Сформульовані ними теоретичні положення і висновки стали основою для подальших наукових пошуків Ю. Битяка, Л. Вовк, О. Макарова, А. Овчиннікової, В. Тернавської, Р. Шай, І. Яковюка та ін.

Надзвичайно позитивною щодо цього є діяльність Президії Національної академії правових наук України, за ініціативою якої у 2008 р. було опубліковано п'ятитомне видання «Правова система України: історія, стан та перспективи»¹, а в 2013 р. – «Правова доктрина України»² (видано також англійські версії цих фундаментальних наукових праць).

Прискорення процесу європейської інтеграції, що дає поштовх європейізації політичного і правотворчого процесів в Україні³, а також розв'язана росією війна обумовлюють потребу у звільненні вітчизняної юридичної науки від впливу доктринальних підходів країни-агресора при розкритті змісту

перетворення. На це вказує стрімке відродження у російського політичного класу і суспільства в цілому імперських, тоталітарних та мілітаристських амбіцій, становлення нацистської ідеології (рашизм), практичне втілення якої набуло свого вияву в агресії росії щодо України, геноциді української нації.

¹ Авторський колектив видання налічував 112 науковців, серед яких 88 докторів наук, професорів.

² До авторського колективу видання увійшло 174 науковці з усіх провідних наукових закладів вищої освіти України.

³ Слід зазначити, що правова культура стала предметом обговорення у правових дискусіях протягом останніх двадцяти років також через європеїзацію приватного права.

і сутності базових юридичних явищ і процесів, її подальшого розвитку в фавораті європейських доктринальних підходів¹. Це засвідчує актуальність і практичну спрямованість подальших наукових розробок проблематики правової системи, правової культури і правової доктрини українського суспільства.

Матеріали та методи

Попри те, що правовій культурі присвячено чимало монографічних досліджень, наукових статей, ця проблематика привертає увагу дедалі нових поколінь дослідників. Політична і правова культура, як і культура в цілому, ніколи не буває статичною: вона може не тільки інформувати конкретні інституційні механізми, впливати на їх розвиток, але й, у свою чергу, сама інформується, формується і модифікується цими механізмами в безперервному циклі взаємодії [1, с. 678–679]. Таке бачення підходу до оновлення наукового знання відповідає позиції Постійного комітету з гуманітарних наук (SCH), який висловлює віру в постійний перегляд і оновлення ідей та підходів², що є візитною карткою того набору дисциплін, які становлять європейську гуманітарну науку. На це вказує ухвалення в 2007 р. SCH «A Manifesto for the Humanities in Europe», девізом якого є «In varietate concordia» [5].

З моменту появи терміна «правова культура» (L. M. Friedman, 1975) дискусії точаться з приводу: різних значень цього терміна; визначення кола суб'єктів, до яких доречно його застосовувати; контексту, в якому доцільно його вживати; визначення чинників, під впливом яких правова культура зазнає змін; взаємодії між національною державою та її правом, з одного боку, та імперативами глобалізації – з іншого; формування правової культури інтеграційних міждержавних об'єднань, насамперед Європейського Союзу, та її співвідношення з правовою культурою держав-членів³.

---

¹ Потрібно пам'ятати, що юридична доктрина у традиції континентального права формує бачення майбутніх правознавців та юристів-практиків стосовно правильного розуміння відповідних правових інститутів, транслює та вкорінює у професійній свідомості норми професійної правової культури [3, с. 384].

² В іншому випадку ми матимемо культурну стагнацію. Таке явище спостерігається в суспільстві, в якому процес означування повністю автоматизований і немає місця для нових значень; отже, зменшується здатність суб'єкта відображати або вибірково реагувати на нескінченне розмаїття інформації в навколишньому середовищі [4].

³ Слід зважати на те, що підтримка культурного розмаїття, включаючи розмаїття правових культур, є надзвичайно важливою для забезпечення життєздатності Європейського Союзу. Невипадково девізом Європейського Союзу став вислів «In varietate concordia». Цей девіз переміг на конкурсі, проведеному в 1999–2000 рр. серед європейських школярів. У 2000 р. він не був визнаний Європейською радою як офіційне гасло Європейського С. Проект Договору про Конституцію для Європи у статтях 1–8 згадував це гасло серед офіційних символів Союзу. Починаючи з 2005 р. це гасло використовують на Дні Європи. У Декларації № 52 до Лісабонського договору 16 держав-членів підтвердили визнання символів ЄС, зазначивши, що прапор, гімн,

Серед дослідників також існують розбіжності в поглядах щодо питання, чи справді правова культура є більш корисним терміном порівняно з таким усталеним поняттям, «як правова ідеологія» [6]. Іноді термін «правова культура» розглядається також як синонім правової сім'ї [7] або правової традиції [8], або ним позначають внутрішню логіку розвитку національної чи регіональної (наприклад, правопорядку ЄС) правових систем [9; 10]. На думку Husa Jaakko, використовуючи поняття «правова культура», окремі автори прагнуть вийти за межу простого «law in books» і помістити право в більш широкий соціокультурний контекст [8, с. 5–6].

R. Cotterrell вважає, що поняття «правова культура» марне у порівняльно-правовій соціології, а тому може бути замінене поняттям «правова ідеологія» [11]. Д. Вовк, у свою чергу, зазначає, що правова традиція посідає центральне місце у характеристиці права як цивілізаційного явища і складової культури певного соціуму. Він указує на складність теоретичного визначення правової традиції як правого феномену, велику абстрактність, схематичність і навіть її метафоричність [12]. На думку С. С. Павлова, правова традиція є невід'ємним елементом правової культури, який існує в межах конкретної національної правової культури [13, с. 5, 9]. За такого підходу до співвідношення цих двох категорій стає зрозумілим, що правова традиція за змістом не еквівалентна правовій культурі, а отже, це не взаємозамінні поняття.

Правову культуру в найбільш загальному розумінні можна розглядати як один зі способів опису відносно стійких зразків правової поведінки і відносин у суспільстві. Елементи, що утворюють структуру правової культури, доволі різні й варіюються від: фактів про кількість ув'язнених осіб у суспільстві; визначення ролі суддів і адвокатів у його житті¹; характеру юридичної освіти; механізму відбору і призначення суддів, суб'єктів і форм контролю за їх діяльністю; характеру судових процесів; ролі арбітражу і посередництва як альтернативи судового розгляду і до правових ідей, концепцій, доктрин, цінностей, менталітету.

Як і культура в цілому, правова культура, підкреслює D. Nelken, відповідає на запитання, хто ми є, а не тільки про те, що ми робимо [15, с. 1]. Сьогодні,

---

девіз («Об'єднані в різноманітності»), євро та День Європи залишаються для них символами для вираження відчуття спільності людей в Європейському Союзі та їхньої відданості йому. В інтерпретації Європейської комісії це гасло означає, що європейці єдині у спільній праці на користь миру й добробуту, і що багато різноманітних культур, традицій і мов Європи є позитивним чинником для цього континенту.

¹ L. M. Friedman зазначав, що юристи та судді в багатьох суспільствах становлять елітарну та впливову групу. Їхня правова культура справляє суттєвий вплив на правову культуру суспільства. Але не менш значущою в демократичних країнах є правова культура бізнес-спільноти, особливо порівняно (скажімо) з правовою культурою бомжів чи малолітніх дітей [14].

на етапі остаточного звільнення України від впливу догм «руського миру»¹, важливо досліджувати еволюцію української правової культури епохи незалежності з метою визначення й усунення помилок у політиці правового виховання, боротьби з правовим нігілізмом та іншими проявами деформації правової свідомості, а також її європеїзації задля сприяння адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Метою статті є визначення змісту правової культури та її ролі у розвитку й модернізації української правової системи і державності на етапі прискорення процесу інтеграції до складу Європейського Союзу.

Результати та обговорення

Науково-термінологічні підходи до визначення правової культури

Дослідження феномену правової культури слід розпочинати з визначення науково-термінологічних підходів до його розуміння і тлумачення. Культура – це багатоаспектне явище і відповідно поняття, якому важко дати універсальне визначення. Це завдання ставлять собі філософи, юристи, соціологи, антропологи, історики і лінгвісти, однак, попри тривалі наукові пошуки в академічному середовищі досі не вироблено універсального підходу до розуміння феномену культури, як і не сформульовано загальноприйнятого його визначення [17]. З цього приводу Е. М. de Carvalho зазначає, що у випадку з дослідженням культури складається враження, що тобі видали джокера з колоди карт, і так само, як і джокер, термін «культура» завжди змінює своє значення відповідно до його поєднання з іншими словами в тій самій «руці». Таке слово, як «культура», має властивість застосовуватися в різних контекстах і обставинах [4].

Культура – це, безумовно, соціальне явище, яке формують люди своєю творчою діяльністю. Культура також є історичним явищем, соціально-історичним осадом. Кожне покоління успадковує самобутню культуру і водночас постійно вдосконалює та оновлює її, роблячи внесок у її розвиток [17]. Шляхом поєднання «культури» і «права» в одному понятті прибічники цього терміна прагнуть довести, що після тривалої й повільної емансипації права від культури його запровадження покликане підкреслити, що культура все ще зберігає регулятивне значення в рамках права [18]. При цьому, додає R. Cotterrell, культура видається свого роду лінзою, через яку слід сприймати всі аспекти права [19].

---

¹ Боротьба путінського режиму з українською культурою і мовою обумовлена тим, що, як зазначає Б. Успенський, «немає мови (у найширшому значенні цього слова), не зануреної в культурний контекст, і культури, яка не має у своєму центрі такої структури, як свого роду структура своєї власної мови». Знищення української мови призвело б з часом і до зникнення української культури, а отже, і самоідентифікації українців [16].

Досліджуючи феномен правової культури, важко не дійти висновку, що цим терміном охоплюються багато різних ідей, зміст яких не завжди чітко розмежований, оскільки вживається в різних контекстах. На абстрактність цього терміна вказував і його засновник L. M. Friedman, який згодом навіть зазначав, що якби він почав усе спочатку, то не вживав би його [20]. Але попри всю його абстрактність, відмовитися від нього не готові навіть його критики.

Правова культура та її вплив на розвиток правової системи

Категорія «правова культура» є однією з визначальних характеристик правової системи держави, яка відображає якість правового життя суспільства. Вона залежить від досягнутого рівня розвитку конкретної правової системи, тобто визначається ступенем сприйняття і втілення в суспільстві принципів непорушності основних прав і свобод людини, верховенства права і незалежності суду; станом і рівнем правової свідомості; розвитком юридичної науки і освіти, їхньою інтегрованістю в міжнародний, зокрема європейський, науковий і освітній простір; досконалістю системи права; ефективністю правоохоронної діяльності тощо. Саме зв'язок правової культури з правом, правотворчістю, правосуддям, застосуванням норм права, а також правовим вихованням відрізняє її від інших форм культури [21].

L. F. Del Duca та A. A. Levasseur зазначають, що правова культура, наприклад, відіграє надзвичайно важливу роль у правових трансплантаціях у критичні періоди еволюції правової системи США: в колоніальну і післяреволюційну епохи XVII і XVIII ст., за якими відбувалися становлення і розвиток національного ринку в XIX і XX ст., у повоєнний період та еру глобалізації [22].

Не менш важливою є роль правової культури в процесі запозичення законів і правових інститутів іншої країни, що використовується як засіб прискореної модернізації відповідної національної правової системи. Річ у тім, що в сучасному світі юридичні запозичення продовжують збільшуватися в міру інтернаціоналізації, глобалізації та регіональної інтеграції: правові норми і процедури витягуються з одного контексту, переносяться і впроваджуються в інший контекст або мігрують через іноді нестійкі кордони [23, с. 29].

Питання передачі правових норм та інститутів були предметом досліджень компаративістів з моменту перших зборів Société de Législation Comparée у 1900 р. D. Zartner зазначає, що відповідно до теорії Frankenberg перенесення, наприклад, конституційних положень та ідей відбувається не безпосередньо з однієї правової системи в іншу, а опосередковано, через «глобальну конституцію»¹ (не справжня конституція, а своєрідний «супермаркет, де

¹ Питання про те, чи є глобальне сховище правових ідей дійсно глобальним, залишається дискусійним, оскільки емпірично доведено односторонній процес передачі із Півночі на Південь.

стандартизовані конституційні елементи... зберігаються і доступні... для купівлі та повторного складання розробниками конституції по всьому світу»). Цей процес перенесення передбачає спочатку деконтекстуалізацію конституційних елементів перед їхнім розміщенням у глобальному резервуарі (процес «глобалізації»), а вже потім їхню реконтекстуалізацію під час імпорту до конкретної правової системи відповідно до індивідуальних національних умов і потреб. Їх фактична реалізація та використання визначаються різними внутрішніми суб'єктами, установами та культурами [24].

Трансплантація¹ зарубіжних законів або правових інститутів не відбувається у правовому культурному вакуумі². Труднощі трансплантації очевидні, коли запозичення відбувається у формі оптового поглинання, але навіть вибіркоче запозичення стикається з певними перешкодами. Особливі складнощі для трансплантації становить принцип верховенства права [27], оскільки його зміст багатогранний і може розумітися по-різному в різних національних та інтеграційних правових культурах. Зрештою правова трансплантація завжди спричиняє певне розбалансування (короткострокове чи відносно тривале) правової культури країни, що приймає [25, с. 129, 134–135].

Якщо А. Watson вважав, що процес правової трансплантації є керованим і передбачуваним, то G. Teubner заперечував це, наголошуючи, що під час перенесення чогось з однієї національної правової культури в іншу відбувається щось, але не повністю те, що очікувалося; правовий матеріал не переїдає в інший організм, а діє як фундаментальне подразнення, що запускає низку нових і часто несподіваних подій і процесів. За трансплантацією йде еволюційна правова динаміка, наслідки якої дуже важко, якщо взагалі можливо, повністю передбачити [25; 28].

Т. А. О. Endicott звертає увагу на роль правової культури у ситуації, коли закон не містить відповіді на питання, як діяти у випадку виникнення про-

---

Правові ідеї, інститути, практики і процедури, що підлягають передачі, переважно формуються в рамках ліберальних конституційних порядків, поширених у Європі та Північній Америці.

¹ Термін «правова трансплантація» був уведений у науковий обіг Alan Watson у 1974 р. і викликав неоднозначне сприйняття. Попри критику, активно вживається в юридичній науці. У вихідній теорії правових трансплантатів питання стояло про прийняття центральної ідеї, а не обов'язково про дослівне копіювання. Так, право США справило значний вплив на європейські системи у правових галузях, пов'язаних з комерційною діяльністю з середини ХХ ст. (наприклад, лізинг, факторинг і франчайзинг) [25; 26].

² Jaakko Husa з цього приводу звертає увагу на те, що, наприклад, трансплантація між загальним правом і цивільним правом або між релігійним правом і світським правом є складнішою, ніж трансплантація між системами, що належать до схожого типу правової культури. Правові системи створені в минулому, що обмежує діапазон реалістичних варіантів трансплантації нинішніх правових реформ. Залежність від шляху має наслідки, навіть якщо минулі обставини більше не мають значення [25].

галин у праві. У цьому разі судді мають скористатися правом, як і в тих випадках, коли закон апелює до моральних міркувань [29].

Правова культура інтеграційних об'єднань

Потрібно наголосити, що часте вживання терміна «правова культура» без точного визначення та стосовно дуже різних питань породжує певну розпливчастість його змісту, ставить під сумнів пояснювальну його цінність [30, с. 6]. Слід погодитися з висновком I. Wallerstein, на думку якого, культуру (це висновок поширюється і на правову культуру. – *В. Л.*) можна розглядати як сукупність характеристик, що відрізняють одну групу від іншої, і як специфічну сукупність явищ, що відрізняються від іншої сукупності явищ усередині якоїсь групи. Культура – це те, що поділяє група, і, природно, те, що не поділяється (або не повністю поділяється) за межами такої групи [31, с. 42; 32].

Стосовно правової культури інтеграційного міждержавного об'єднання, зокрема Європейського Союзу, це правило також діє у разі його порівняння з іншими інтеграційними об'єднаннями, але є більш складним, оскільки передбачає водночас порівняння правової культури ЄС із правовою культурою держав-членів¹, що розрізняються між собою, інколи – доволі суттєво.

Так, Паризький договір із його явним посиланням на наднаціональність став безпрецедентним кроком на шляху легалізації транснаціонального правового режиму, що значно перевершував не менш новаторський правовий режим, передбачений Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (1950). Політичний проєкт європейської інтеграції в рамках Паризького і Римських договорів мав бути втілений через економічну програму, реалізовану через принцип верховенства права. При цьому Європейські співтовариства спиралися на інститути управління, транснаціональну адміністрацію, судовий розгляд і правозастосування. Протягом 1960–1970-х рр. із мовчазної згоди держав-членів Суд Європейських співтовариств (далі – Суд ЄС) набув провідної ролі в правопорядку об'єднання, справляючи вплив на розвиток правових систем держав-членів ЄС. Це дозволило Суду та праву Співтовариств, яке він застосовував, відігравати визначальну роль у поглибленні європейської інтеграції навіть під час політичної стагнації (криза «порожнього крісла», а також у період після відставки Європейської комісії на чолі з Ж. Сантером): Суд утручався і компенсував відсутність політичної волі на рівні ЄС і держав-членів своєю конституціоналізованою юриспруденцією, фактично рятуючи інтеграційний проєкт [33].

¹ Таке зіставлення є особливо актуальним щодо Польщі й Угорщини, правова культура яких, зокрема з питання дотримання принципу верховенства права і незалежності суду, не відповідає правовій культурі Європейського Союзу.

Ставка на закон і правові інституції для досягнення політичного та економічного прогресу інтеграції була не лише сміливим, а й розумним кроком. Транснаціональна законність дисциплінує держави-члени та забезпечує стабільність і безперервність будь-якого *acquis*. Завдяки запровадженню Судом ЄС принципу прямої дії¹ транснаціональна законність отримала можливість задіяти окремих осіб, маючи свої особисті інтереси, як могутнього агента дотримання державами-членами своїх договірних зобов'язань. При цьому, як зазначає J. H. N. Weiler, у рамках Європейського Союзу, на відміну від правових систем держав-членів, було фактично використано принцип верховенства права старої школи: формалістського, самореферентного і самолегітимізованого [1, с. 688–689].

Ситуацію було виправлено завдяки тому, що починаючи з 1969 р. Суд ЄС проголосив неприйнятними ті європейські норми, які не поважають загальні конституційні традиції держав-членів, що закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950). Засоби правового захисту прав людини в Європейському Союзі сьогодні – це набір юридичних підходів, пов'язаних з усуненням причин і наслідків порушень прав людини. При цьому можна стверджувати, що, з одного боку, на тлі існування значної кількості доволі специфічних національних правових культур, а з іншого – спільних очікувань від наднаціональних інституцій з огляду на регіональний контекст, у Європейському Союзі сформувалася правова ідентичність Суду, який поступово формулює свою належну роль у побудові культури поваги до прав людини в об'єднаній Європі, наголошуючи на пояснювальній силі ідей щодо ролі наднаціональних інституцій у цій сфері.

Європеїзація як рушійна сила модернізації національних правових систем

Сучасна правова культура більшості європейських держав (як держав-членів ЄС, так і країн-кандидатів і навіть держав-сусідів ЄС) відчуває в цілому потужний вплив процесу європеїзації, яку можна розглядати як політичну концепцію і як теоретичний інструмент. Як політична концепція «європеїзація» є відображенням взаємозалежності між національними політичними настановами та інституційними структурами, останніми та Європейським Союзом. Як теоретичний інструмент «європеїзація» використовується для аналізу еволюції національної та союзної політики і відповідних інституцій, їх взаємодії та взаємного впливу [35, с. 3].

Європеїзація складається з процесів: а) конструювання; б) дифузії та в) інституціоналізації формальних і неформальних правил, процедур, полі-

---

¹ Слід погодитися з І. Брацуком, на думку якого, принцип прямої дії права ЄС відіграє ключову роль у розвитку і функціонуванні правопорядку Європейського Союзу та забезпечує ефективну дію права ЄС у національних правових системах держав-членів [34, с. 131].

тичних парадигм, стилів, «способів ведення справ» та спільних переконань і норм, які спочатку визначаються і консоліднуються в політичному процесі Європейського Союзу, а потім включаються в логіку внутрішніх (національного та субнаціонального) дискурсу, політичних структур і державної політики [36, с. 4].

Європеїзація є загальноєвропейським процесом, що безпосередньо пов'язаний з інтеграцією, однак за змістом від неї відрізняється (M. G. Cowles, J. Caporaso and T. Risse [37]; E. Ertugal [38]; S. Lavenex та F. Schimmelfennig [39]). Це, разом з тим, не виключає можливість окремих проявів деєвропеїзації (T. A. Börzel [40]) як унаслідок виходу держави-члена зі складу Європейського Союзу – Brexit (Ch. Burns [41; 42]; P. Copeland [43]; C. Reid [44]; O. Трагнюк та Ю. Щокін [45], S. Wolff та A. Piquet [46]; I. Яковюк [47]), так і окремих проявів процесу де-демократизації в окремих державах-членах (J. Janczak [48]; L. Martin-Russu [49]; A. Szymański [50]), або у зв'язку з позицією окремих держав-членів та країн-кандидатів (A. Castaldo A. та A. Pinna [51]; G. Raagmaa, T. Kalvet та R. Kasesalu [52]; G. Yilmaz [53]).

У європеїзації є два виміри, що стосуються кола суб'єктів, на які він поширюється: по-перше, це держави-члени ЄС, а також країни-кандидати; по-друге, треті країни, що є безпосередніми сусідами ЄС, і до яких Союз використовує спеціальні стратегічні інструменти для розв'язання фундаментальних питань, пов'язаних із вирішенням конфліктів, стабілізацією, заохоченням та підтримкою кроків, спрямованих на модернізацію цих правових систем [35, с. 4].

Слід зазначити, що процес європеїзації впливає на різні сегменти національних правових систем, зокрема, правосуддя, зовнішню, безпекову та оборонну політику [54–56], соціальну політику [57–60] тощо. При цьому не тільки окремі системи національного права, а й різні галузі в рамках національного права неоднаково реагують і зазнають процесу європеїзації, а отже, мають на виході різні результати. Так, галузі приватного й екологічного права [61] можуть вважатися в цілому як такі, що демонструють найкращі результати європеїзації.

Європеїзація доволі суттєво впливає на відповідний сегмент правової культури, а отже, і на політику, яка реалізується як на наднаціональному, так і національному рівні. Зміни політики під впливом європеїзації, яка може бути «м'якою» або «жорсткою», зачіпають інституціоналізацію форм і неформальні правила, процедури, політичні парадигми, стилі, спільні переконання та норми, простежуються у внутрішніх дискурсах, змінах ідентичностей, політичних структур і публічної політики [62, с. 7].

Потрібно зважати на те, що європеїзацію окремі дослідники розцінюють як своєрідний «фільтр» глобалізації, завдяки якому держави-члени, які розвивають співробітництво в рамках Європейського Союзу, можуть вибірково реагувати на тиск глобалізації [63; 64].

Безумовно, важливе значення європеїзація має у сфері правосуддя, хоча судова європеїзація – недостатньо розроблений у літературі напрям. Окремі дослідники безспідставно вважають Суд ЄС «агентом європеїзації», завдяки якому забезпечується дотримання права ЄС. Конституціоналізована юриспруденція Суду ЄС має значний вплив на формування як загальноєвропейської політики, так і політики держав-членів: кількісні та якісні аналізи з великою емпіричною точністю показують, що преференції держав-членів визначають діяльність Суду [65; 66]. Саме з цим пов'язана ініціатива Європейської Комісії розпочати у 2011 р. програму навчання для всіх національних суддів держав-членів ЄС, спрямовану на поступове створення європейської судової культури. Отже, Суду ЄС відведено важливу роль у сприянні змінам на національному рівні, навіть у супереч значному опору держав процесу європеїзації «від верху до низу». Емпіричний аналіз показує, що судові рішення і погрози санкцій є важливими для відновлення відповідності національного права праву ЄС [67], хоча їх ефективність не завжди абсолютна¹ [67; 68]. Наочним прикладом судової європеїзації є формування Європейської зони правосуддя, у рамках якої забезпечений вільний обіг національних судових рішень², а також розроблення загальноєвропейських принципів цивільного судочинства, які були покладені в основу директиви, що встановлює мінімальні стандарти основних засад цивільного судочинства [69].

Європеїзація соціальної державності

Так, з моменту ратифікації Римського договору (1957) європейська інтеграція була спрямована на скорочення нерівності між державами-членами. Попри це соціальна нерівність в Європейському Союзі залишається висо-

---

¹ Фінансові санкції вважаються ефективними тоді, коли внутрішній суспільний опір є слабким, а загроза санкцій – інтенсивною.

² Забезпечення вільного обігу національних судових рішень було б неможливе без європеїзації правової культури держав-членів. Р. Маїко пояснює це на такому прикладі. Якщо судові рішення держави-члена А в принципі підлягають виконанню без будь-якої додаткової процедури у державі-члені В, то це буде прийнятно для спільноти юристів держави-члена В, якщо ця спільнота має достатню довіру до якості судової влади держави-члена А. Взаємна довіра є складним феноменом і досягається багатьма «м'якими» факторами, а саме: судова освіта, транскордонне судове співробітництво (наприклад, у Європейській судовій мережі), обмін досвідом між судьями тощо. З точки зору взаємної довіри, на фундаментальному рівні, національні судові органи Європейського Союзу сприймають процедурні механізми один одного (як на рівні закону, так і на рівні закону в дії) як гарантію справедливого цивільного судочинства [69].

кою, громадська підтримка соціальної держави в різних країнах об'єднання неоднакова, а тому хоч у рамках Європейського Союзу і формується Європейська соціальна модель, утім, про уніфікацію національних соціальних політик не йдеться. Серед заходів Європейської соціальної політики, спрямованих на усунення наслідків криз, подеколи переважають заходи жорсткої економії, але вони включають також соціальні інвестиції та передбачають велику гнучкість ринку праці [70–72].

До підписання і набуття чинності Лісабонським договором проблеми європеїзації у сфері зовнішньої і безпекової політики майже не порушувалися. Постійним парадоксом європейської зовнішньої політики і політики безпеки було поєднання, з одного боку, бажання держав-членів, щоб Європейський Союз перетворився на більш значущого гравця на міжнародній арені, а з іншого – стійке небажання (збереження право вето) передавати на наднаціональний рівень повноваження у зовнішній політиці та політиці безпеки. Відповідно на рівні Європейського Союзу сьогодні відсутня модель зовнішньої і безпекової політики, до якої мають адаптуватися держави-члени і країни-кандидати [73; 74]. Попри це в обох сферах завдяки Європейському політичному співробітництву спостерігалася поступова, але невпинна трансформація фактичного змісту, а також способів, структур і процесів, через які здійснюється спільна зовнішня і безпекова політика держав-членів. У цілому, до російської агресії 2022 р., європеїзацію у зовнішній політиці та політиці безпеки прийнято було розглядати як «добровільну та неієрархічну», що пов'язана з розвитком таких практик, як координація та досягнення консенсусу [75; 76]¹.

Висновки

Право і правова культура є стрижнем європейської ідентичності та універсальності, однією з окрас культури об'єднаної Європи. Підтвердженням досягнень Європи у сфері правової культури в наш час є вчення про природне право, парадигма суспільного договору та утвердження в ній права на опір, принцип поділу влади і незалежності судової влади, доктрина непорушних фундаментальних прав і свобод людини. Сьогодні Європейський Союз як головний носій і охоронець європейської цивілізації, а також держави-члени та країни-кандидати зобов'язуються вживати належних заходів для охорони та збільшення свого внеску до спільної культурної спадщини Європи, зокрема правової спадщини.

¹ Участь у спільній зовнішній і безпековій політиці, з огляду на значний спектр політичних сфер і питань, які розглядаються під її егідою, висуває значні інституційні вимоги до держав-членів, незалежно від їхнього розміру і тривалості членства, а також зважаючи на постійний внесок у політику.

Об'єднана Європа послідовно, хоч і не завжди усвідомлено, зміцнює свою ідентичність через європеїзацію правових систем, управління та громадянського суспільства. При цьому Європейський Союз не лише просуває свої правові цінності та стандарти за межі своїх кордонів, а й сам переживає унікальну європеїзацію у сфері права.

Зважаючи на те, що ефективно та однаково застосування норм права ЄС безпосередньо залежить від існування європейської судової культури, перед об'єднаною Європою стоїть завдання щодо її формування й розвитку. Реалізація його завдання теоретично можлива, проте, практично важкодосяжна, особливо зважаючи на процес постійного розширення Європейського Союзу. Очевидно, що це має бути діяльність, ініційована і контрольована Європейською Радою і Комісією, яким, за згодою урядів держав-членів, потрібно визначити інституції Європейського Союзу, що будуть уповноважені на формування європейської судової культури; цільові групи, зміст і методи її набуття, а також роль національних урядів у цьому процесі. Отже, перед українською владою постає завдання щодо здійснення європеїзації діяльності насамперед Конституційного Суду, зважаючи на його роль з узгодження європейської та національної специфіки в контексті конституційного судочинства.

Розбудова Української держави і права перебуває в діалектичній єдності з розвитком правової культури суспільства. На етапі модернізації української державності та права, їх інтеграції в сім'ю цивілізованих європейських націй надзвичайно важливого значення набуло оновлення правової культури суспільства, її вивільнення від впливу російської правової культури. З цією метою на теоретичному рівні потрібно боротися з ідеологічним редукціонізмом, долати правову та культурну інерцію.

References

- [1] Weiler, J.H.H. (2011). The political and legal culture of European integration: An exploratory essay. *International Journal of Constitutional Law*, 9(3-4), 678-694. <https://doi.org/10.1093/icon/mor054>.
- [2] Rensmann, T. (2011). Munich Alumni and the Evolution of International Human Rights Law. *European Journal of International Law*, 22(4), 973-991. <https://doi.org/10.1093/ejil/chr073>.
- [3] Zweigert, K., Koetz, H. (2000). Introduction to comparative law in the field of private law. (Vols. 1-2). *Vol. 1: Fundamentals*. Moskov: Osnovy.
- [4] De Carvalho, E.M. (2011). Culture and Legal Culture: A Semiotic Approach. In *Semiotics of International Law*. *Law and Philosophy Library*, 91. https://doi.org/10.1007/978-90-481-9011-9_1.
- [5] ESF Humanities Spring 2007. Young Researchers Forum "Disciplines and Borders: Humanities research in an age of interdisciplinarity". Retrieved from <https://www>.

academia.edu/88252807/In_varietate_concordia_A_Manifesto_for_the_Humanities_in_Europe.

- [6] Nelken, D. (2012). Using legal culture: purposes and problems. In Nelken D. (Ed.). *Using legal culture* (pp. 1-51). London: Wildy.
- [7] Uwe, K., & Hammel, A. (Eds.). (2019). *Legal Families, Legal Culture, and Context, Comparative Law*. Oxford: Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198791355.003.0004>.
- [8] Husa, Jaakko. (2012). Legal Culture vs. Legal Tradition – Different Epistemologies? *Maastricht European Private Law Institute Working Paper*, 18, 1-30. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2179890>.
- [9] Visegrády, A. (2001). Legal Cultures in the European Union. *Acta Juridica Hungarica*, 42, 203-217. <https://doi.org/10.1023/A:1014861303933>.
- [10] Merryman, J.H. (1998). Comparative Law Scholarship. *Hastings International and Comparative Law Review*, 21(4), 771-784.
- [11] Cotterrell, R. (1997). The concept of legal culture. In Nelken D. (Ed.). *Comparing legal cultures*. Dartmouth Publishing Co. Ltd., Aldershot, 13–32.
- [12] Vovk, D.O. (2012). Legal tradition: understanding in the context of the relationship with the legal system and legal culture. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2, 42-52.
- [13] Pavlov, S.S. (2010). *Legal traditions of Ukraine*. PhD Thesis. Odesa: Odesa Law Academy National University.
- [14] Friedman, L.M. (1997). The concept of legal culture: a reply. In Nelken D. (Ed.). *Comparing legal cultures*. Aldershot: Dartmouth, 33-39.
- [15] Nelken, D. (2004). Using The Concept of Legal Culture. *Australian Journal of Legal Philosophy*, 29, 1-26.
- [16] Uspenskii, B.A. (1981). Hystyria sub specie semioticae. In Lotman, Iú.M. et. al. *Ensaio de semiótica soviética*. Lisboa: Livros Horizonte, 87-98.
- [17] Zhang, F. (2021). Legal Culture. In *A Comparative Study of Chinese and Western Legal Language and Culture*. *Peking University Linguistics Research*, 4, 99-113. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-9347-5_3.
- [18] Sunde, J.Ø. (2010). Champagne at the Funeral – An Introduction to Legal Culture. In Sunde, J.Ø., & Skodvin, K.E. (Eds.). *Rendezvous of European legal cultures* (pp. 11-28). Bergen: Fagbokforlaget.
- [19] Cotterrell, R. (2019). Comparative Law and Legal Culture. In Reimann, M., & Zimmermann, R. (Eds.). *The Oxford Handbook of Comparative Law* (2nd ed.). Oxford: Handbooks. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198810230.013.22>.
- [20] Friedman, L.M. (2006). The Place of Legal Culture in the Sociology of Law. In Freeman, L.M. (Ed.). *Law and Sociology* (pp. 185-199). Oxford: Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199282548.003.0011>.
- [21] Minkovich-Slobodianik, O. (2019). The main stages of the formation of legal culture in the territory of modern Ukraine. *Law Review of Kyiv University of Law*, 3, 44-49. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.07>.
- [22] Louis, F. Del Duca, & Alain A. (2010). Levasseur, Impact of Legal Culture and Legal Transplants on the Evolution of the U.S. Legal System, *The American Journal of Comparative Law*, 58(1), 1-30. <https://doi.org/10.5131/ajcl.2009.0019>.

- [23] Tohipur, T. (2013). Comparative Constitutional Studies and the Discourse of Legal Transfer'. In Günter Frankenberg (Ed.). *Order from Transfer: Comparative Constitutional Design and Legal Culture*. Frankfurt am Main: Edward Elgar.
- [24] Zartner, D. (2014). Book Review: Order from Transfer: Comparative Constitutional Design and Legal Culture. *Law, Culture and the Humanities*, 10(3), 491-493. <https://doi.org/10.1177/1743872114538126b>.
- [25] Jaakko Husa (2018). Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence: Reflections on the Rule of Law. *The Chinese Journal of Comparative Law*, 6(2), 129-150. <https://doi.org/10.1093/cjcl/cxy008>.
- [26] Watson, Alan. (1993). *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*. (2nd ed.). Athens: University of Georgia Press.
- [27] Tamanaha, B.Z. (2004). *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [28] Teubner, G. (1998). Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends Up in New Divergencies. *The Modern Law Review*, 61(1). P. 11-32. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1097334>.
- [29] Endicott, T.A.O. (2003). Raz on Gaps – the Surprising Part. In L.H. Meyer, S.L. Paulson, & T.W. Pogge (Eds.). *Rights, Culture and the Law: Themes from the Legal and Political Philosophy of Joseph Raz*. Oxford: Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199248254.003.0006>.
- [30] Michaels, R. (2011). Legal Culture. In *Oxford Handbook of European Private Law*. Basedow, Hopt, Zimmermann (Eds.). Oxford: Oxford University Press. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/294445084_Legal_Culture.
- [31] Wallerstein, I.A. (1999). Cultura como campo de batalha ideológico do sistema mundial moderno. In Featherstone, M. (Org.). *Cultura global: nacionalismo, globalização e modernidade* (3rd. ed.). (pp. 41-67). Petropolis: Vozes.
- [32] Yakoviyk, I.V. (2007). Legal culture in the conditions of globalization and European integration. *State Construction and Local Self-Government*, 13, 3-16.
- [33] Yakoviyk, I.V. (2003). Historical prerequisites and main stages of European integration. *Journal of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 4, 82-92.
- [34] Bratsuk, I. (2010). The influence of the EU Court on the formation and development of the principle of direct effect of the law of the European Union. *Legal Ukraine*, 2, 129-132.
- [35] Pantev, P. (2005). *The 'Europeanisation' of National Foreign, Security and Defence Policy*. Research reports 18. Sofia.
- [36] Bulmer, S., & Radaelli, C.M. (2004). The Europeanisation of National Policy? *Queen's Papers on Europeanisation*, 1, 22. Retrieved from https://ceses.cuni.cz/CESES-141-version1-2_2_Radaelli_europeanization_of_national_policy.pdf.
- [37] Cowles, M.G., Caporaso, J., & Risse T. (Eds.). (2001). *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. London: Cornell University Press.
- [38] Ertugal, E. (2021). Hidden phases of de-Europeanization: Insights from historical institutionalism. *Journal of European Integration*, 43(7), 841-857. <https://doi.org/10.1080/07036337.2020.1869955/>
- [39] Lavenex, S., & Schimmelfennig, F. (2009). EU rules beyond EU borders: theorizing external governance in European politics. *Journal of European Public Policy*, 16(6), 791-812. <https://doi.org/10.1080/13501760903087696>.

- [40] Börzel, T.A. (2005). Europeanization: How the European Union Interacts with its Member States. In Bulmer, S., & Lequesne, C. (Eds.). *The Member States of the European Union* (pp. 45-76). Oxford: Oxford University Press.
- [41] Burns, C., Gravey, V., Jordan, A., & Zito, A. (2019). De-Europeanising or disengaging? EU environmental policy and Brexit. *Environmental Politics*, 28(2): *The Future of European Union Environmental Politics and Policy*, 271-292. <https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1549774>
- [42] Burns, Ch.J. (2018). Brexit and UK Environmental Policy and Politics. *Revue Française de Civilisation Britannique*. XXIII-3: *A Long Awakening? Environmental Concerns in the United Kingdom Since the Nineteenth Century*. <https://doi.org/10.4000/rfcb.2385>.
- [43] Copeland, P. (2016). Europeanization and de-Europeanization in UK employment policy: Changing governments and shifting agendas. *Public Administration*, 94(4), 1124-1139. <https://doi.org/10.1111/padm.12283>.
- [44] Reid, C. (2016). Brexit and the future of UK environmental law. *Journal of Energy and Natural Resources Law*, 34(4), 407-415. <https://doi.org/10.1080/02646811.2016.1218133>.
- [45] Tragnyuk, O.Ya., & Shokin, Yu.V. (2022). Some problems of legal regulation of environmental protection in the United Kingdom after BREXIT. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 71, 191-196. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.32>.
- [46] Wolff, S., & Piquet, A. (2022). Post-Brexit Europeanization: re-thinking the continuum of British policies, polity, and politics trajectories. *Comparative European Politics*, 513-526. <https://doi.org/10.1057/s41295-022-00293-6>.
- [47] Yakoviyk, I.V. (2016). Brexit: causes and consequences of the British referendum. In A.P. Getman, I.V. Yakovyuk, V.I. Samoschenko et al. (Eds.). *European integration in the context of modern geopolitics* (pp. 25-29). Kharkiv: Pravo.
- [48] Janczak, J. (2010). De-Europeanisation and Counter-Europeanisation as Reversed Europeanisation. In Search of Categorisation. *The Policies and Politics of the European Union* (pp. 99-110). Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM.
- [49] Martin-Russu, L. (2022). Towards a Theory of De-Europeanization, an Elite-Based Approach. In *Deforming the Reform. Contributions to Political Science* (pp. 19-90). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-11081-8_2.
- [50] Szymański, A. (2017). De-Europeanization and de-democratization in the EU and its neighborhood. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*, 15(2), 187-211.
- [51] Castaldo, A., & Pinna, A. (2018). De-Europeanization in the Balkans. Media freedom in post-Milošević Serbia. *European Politics and Society*, 19(3), 264-281. <https://doi.org/10.1080/23745118.2017.1419599>.
- [52] Raagmaa, G., Kalvet, T., & Kasesalu, R. (2014). Europeanization and De-Europeanization of Estonian regional policy. *European Planning Studies*, 22(4), 775-795. <https://doi.org/10.1080/09654313.2013.772754>.
- [53] Yilmaz, G. (2015). From Europeanization to de-Europeanization: The Europeanization process of Turkey in 1999–2014. *Journal of Contemporary European Studies*, 24(1), 86-100. <https://doi.org/10.1080/14782804.2015.1038226>.
- [54] Kyris, G. (2015). Europeanization and ‘Internalized’ Conflicts: The Case of Cyprus. *European Foreign Affairs Review*, 20(1), 83-96. <https://doi.org/10.54648/eerr2015006>.

- [55] Hellmann, G., Baumann, R., Bösche, M., Herborth, B., & Wagner, W. (2005). De-Europeanization by Default? Germany's EU Policy in Defense and Asylum. *Foreign Policy Analysis*, 1(1), 143-164.
- [56] L'Europe de la défense: institutionnalisation, européanisation. (2002). Paris, DL.: L'Harmattan.
- [57] Benjamin, L. (2017). The Europeanization of the Welfare State: The Case for a 'Differentiated European Social Model'. In P. Taylor-Gooby, B. Leruth, & H. Chung (Eds.). *After Austerity: Welfare State Transformation in Europe after the Great Recession*. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198790266.003.0009>.
- [58] Eigmüller, Monika. (2012). Europäisierung der Sozialpolitik: Der Einfluss individueller Akteure auf den Integrationsprozess. *Zeitschrift für Sozialreform*, 58(3), 263-288. <https://doi.org/10.1515/zsr-2012-0302>.
- [59] Jacquot, S. (2008). National welfare state reforms and the question of Europeanization: from impact to usages. *Working Papers on the Reconciliation of Work and Welfare in Europe, REC-WP 01/2008*. Edinburgh: University of Edinburgh, Publication and Dissemination Centre (PUDISCwowe). Retrieved from <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168- ssoar-198133>.
- [60] Moreno, L., & Palier, B. (April, 2004). The Europeanization of welfare Paradigm shifts and social policy reforms. *WRAMSOC Conference (23-25)*. Berlin. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/39376248_The_Europeanization_of_welfare_Paradigm_shifts_and_social_policy_reforms.
- [61] Yakoviyk, I., Anisimova, H., & Tragniuk, O. (2022). Europeanization of Environmental Law of the European Union Member States. *Problems of Legality*, 158, 82-109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263248>.
- [62] Ladi, S. (2006). Globalization and Europeanization: Analysing Change. *IBEI working papers*. Barcelona, 4, 18.
- [63] Graziano, P. (2003). Europeanization or Globalization? *Global Social Policy*, 3(2), 173-194.
- [64] Wallace, H. (2000). Europeanisation and Globalisation: Complementary or Contradictory Trends? *New Political Economy*, 5(3), 369-382. <https://doi.org/10.1080/713687780>.
- [65] Schmidt, S.K. (2018). The Europeanization Effects of Case Law. *The European Court of Justice and the Policy Process: The Shadow of Case Law*. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198717775.003.0007>.
- [66] Blauberger, M. & Schmidt, S.K. (2017). The European Court of Justice and its political impact. *West European Politics*, 40:4, 907-918. <https://doi.org/10.1080/01402382.2017.1281652>.
- [67] Panke, D. (2007). The European Court of Justice as an agent of Europeanization? Restoring compliance with EU law. *Journal of European Public Policy*, 14(6), 847-866. <https://doi.org/10.1080/13501760701497709>.
- [68] Eliantonio, M. (2010). Europeanisation of Administrative Justice? The Influence of the ECJ's Case Law in Italy, Germany and England. *European Review of Public Law*, 22(3:77), 1-54. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/309548649_Europeanisation_of_Administrative_Justice_The_Influence_of_the_ECJ's_Case_Law_in_Italy_Germany_and_England.
- [69] Mańko, R. (2015). Europeanisation of civil procedure Towards common minimum standards? *European Parliamentary Research Service*, 1-29. <https://doi.org/10.2861/670>.

- [70] Babich, N.O. (2021). Prospects for the formation of Ukraine as a European welfare state. *Social Law*, 2, 28-33.
- [71] Gaydamaka, V.A. (2020). European social model: a new paradigm of social state development. *Problems of Legality*, 150, 313-331. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.208955>.
- [72] Okladna, M.G., & Yakoviyk, I.V. (2016). Social policy of the European Union: formation and development. Kharkiv: "Oberig" LLC. (Series "Scientific reports", issue 19).
- [73] Pomorska, K., & Wright, N. (2013). Europeanization and the Common Foreign and Security Policy. In Bretherton, C., & Mannin, M. (Eds.). *The Europeanization of European Politics. Europe in Transition: The NYU European Studies Series (pp. 151-162)*. New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137275394_11.
- [74] Yakoviyk, I.V. (2005). Common foreign policy and security policy of the European Union: the history of the issue. *State Construction and Local Self-Government*, 10, 76-87.
- [75] Yakoviyk, I.V., & Bilousov, E.M. (2022). National security of Ukraine in the conditions of new challenges to European and Euro-Atlantic solidarity. Kharkiv: Pravo.
- [76] Bulmer, S., & Radaelli, C.M. (2004). The Europeanisation of National Policy? *Queen's Papers on Europeanisation*, 1, 1-22. Retrieved from https://ceses.cuni.cz/CESES-141-version1-2_2__Radaelli_europeanization_of_national_policy.pdf.

Вікторія Сергіївна Ломака

кандидатка юридичних наук, докторантка кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: lomviktoriya@gmail.com
ORCID 0000-0003-4443-8963

Victoria S. Lomaka

PhD in Law, Doctoral Student of the European Union Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: lomviktoriya@gmail.com
ORCID 0000-0003-4443-8963

Рекомендоване цитування: Ломака В. С. Європеїзація правової культури: дослідницький нарис. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 192–211. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.160.273873>.

Suggested Citation: Lomaka, V.S. (2023). Europeanization of Legal Culture: an Exploratory Essay. *Problem of Legality*, 160, 192-211. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.160.273873>.

Статтю подано / Submitted: 15.02.2023
Доопрацьовано / Revised: 26.02.2023
Схвалено до друку / Accepted: 07.03.2023
Опубліковано / Published: 25.03.2023